

नारीवादी दृष्टिकोणले “शाकुन्तल” महाकाव्यको अध्ययन

उमा मिश्र (खरेल)

नेपाली विभाग, त्रि वि, ठाकुर राम बहुमुखी क्याम्पस, वीरगञ्ज, नेपाल

इमेल: umamishra367@gmail.com

सार

भागिरथको गङ्गाभ्रै नेपाली साहित्य धरतीमा अवतरण गरेको ‘शाकुन्तल’ महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको अद्वितीय महाकाव्य हो। यसमा देवकोटाले पितृसत्तावाट पीडित नारी पात्रका रूपमा मेनका शाकुन्तलालाई प्रस्तुत गरेका छन् भने पितृसत्ताको मूल्य अनुसरण गर्ने नारी पात्रका रूपमा गौतमीलाई प्रस्तुत गरेका छन्। यस महाकाव्यमा प्रयुक्त नारी पात्रका भूमिका कार्य व्यापार आदिद्वारा कवि तत्कालीन नेपाली समाजमा नारीहरूको अवस्था कस्तो थियो भनी देखाउन चाहन्छन्। नारीप्रति सहानुभूति राख्ने र नारी मैत्री मानिने देवकोटाद्वारा लेखिएको नारीकै नामसँग सम्बन्धित शीर्षक भएको यस महाकाव्यको नारीवादी दृष्टिले अध्ययन गर्नु उचित ठानी ‘नारीवादी दृष्टिले शाकुन्तल महाकाव्यको अध्ययन’ शीर्षक अनुसन्धानात्मक लेख तयार गरिएको छ। यस महाकाव्यको नारीवादी दृष्टिकोणवाट अध्ययन विश्लेषण गर्दा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक र द्वितीयक श्रोतवाट सामग्री संकलन र त्यसको गहन अध्ययन गरी त्यसको गुणात्मक विश्लेषण गरिएको छ। आफ्नो यस महाकाव्यलाई ज्ञान, चातुरी, प्रेम र विलास सिक्ने पाठशाला मानेका देवकोटाले यसमा तत्कालीन नेपाली समाजको समग्र पक्षको चित्र हाम्रा सामु प्रस्तुत गरेका छन्। यस अध्ययनले शाकुन्तलभित्रको समाजका नारीहरूको अवस्थाका बारेमा उनीहरूमाथि पितृसत्ताद्वारा गरिएको दमन तथा त्यसको प्रतिरोधमा उठेका तरङ्गहरू बारे जानकारी गराउनुका साथै देवकोटाले नारीप्रतिको दृष्टिकोणको बारेमा जान्न चाहने जिज्ञासुको जिज्ञासा शान्त पार्न मद्दत गर्नेछ।

मुख्य शब्दहरू:

स्त्रीवादी आलोचना परित्यक्ता; पितृसत्तात्मकता; प्रतिरोध; दमन

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नरनारी दुई पाङ्ग्रा भएको सृष्टि र सभ्यताको रथलाई समयको प्रवाहले विभिन्न क्रान्ति र परिवर्तनको गोरेटो, गल्छेडो र राजमार्ग हुँदै वर्तमानसम्म ल्याएको छ। सृष्टिले सुरुवातदेखि नै सँगसँगै देखिएका र समान सामाजिक जिम्मेवारीमा (अभ्रबढी) भए पनि पुरुषका तुलनामा नारीले कम अधिकार उपभोग गर्न पाएका छन्। सम्बैधानिक रूपमा महिलाका लागि जस्तोसुकै अधिकार दिइएको भए पनि सामाजिक मूल्य मान्यता र व्यवहारमा जुनसुकै समयका महिलालाई पनि पछि पारिएको छ। महिलाको जीवनस्तर उकास्न र अधिकार सम्पन्न तुल्याउने अभियानमा साहित्यकार- हरु र राजनीतिक नेतृत्वले आफ्नो सीप प्रदर्शन गरेपनि ती सिद्धान्त र भाषणमै सीमित रहन गएका छन्।

साहित्यकारले बेलाबेलामा आफ्ना युग जीवनका यथार्थ पस्कनका लागि आफ्ना कृतिमा समाजलाई उतार्ने गर्दछन्। त्यस्तो चित्र उतार्दा समाजका विभिन्न पक्ष, मूल्य, मान्यता र जटिलताहरु सामुन्नेमा आउने गर्छन्। नेपाली समाज स्त्रीलाई स्वतन्त्रता नदिने भानुको र नारीलाई नरकको द्वार भन्ने मनुको छहारीमुनि हुर्केको समाज हो। त्यस्तै संस्कृति र संस्कारमा हुर्किएका साहित्यकार हरुको महिलाप्रति दृष्टिकोण कस्तो छ? र कस्तो रूपमा उनीहरुले महिलालाई देख्न चाहेका छन् भन्ने कुरा चासोको विषय हुनसक्छ।

लेखकको रुचि, स्वभाव, मनोवृत्ति, उसको परिवेश, युग तथा ऊमाथि पर्न गएको जातीय तथा साँस्कृतिक प्रभाव, नारीप्रति विभिन्न कृतिमा व्यक्त भएका उसका विचार आदिले

पनि उसको नारीप्रतिको दृष्टिकोण झल्काउँछ। र उसको यही दृष्टिकोणले उसको लेखनीलाई प्रभावित पारिरहेको हुन्छ। नेपाली साहित्यमा, त्यसमा पनि शारदाकालनी साहित्यमा प्रायः सबै पुरुष लेखक, साहित्यकार पितृसत्ताको प्रभावबाट उम्कन सकेका छैनन्। सबैले नरकै अधिनमा नारीलाई राखेर उनीहरुको जीवनमा सुधार ल्याउन खोजेको पाईन्छ। देवकोटा र समकै कुरा गर्ने हो भने समका तुलनामा देवकोटा नारी सौन्दर्यका चित्रकार, नारीका दुःख र पीडामा सहानुभूतिशील देखिन्छन् भने सम उग्र पौरुष कठोरताका लेखक देखिन्छन्। समको साहित्यमा नर प्रमुख हुन्छ भने नारी उसको अधिनस्थ हुन्छे। आफ्नो निबन्धलाई पोथी गद्य भन्न रुचाउने देवकोटाको भने भुकाव कोमलतातिर, भावुकतातिर र स्त्रैणतातिर देखिन्छ (गौतम, २०५०-४३९)। उनका अधिकांश कृतिहरुको नामाकरण पनि स्त्रीकै नामबाट भएको छ तर यति भन्दैमा उनले पनि आफ्ना कृतिमा नारी चरित्रलाई पूर्ण न्याय दिन सकेका छन् भन्न पनि सकिने अवस्था चाँहि छैन।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको "शाकुन्तल" महाकाव्य वि.सं. २००२ सालमा प्रकाशित उनको पहिलो महाकाव्य हो। राणाकालीन रापतापको उष्णताको चरमोत्कर्षमा छटपटाइ रहेको नेपाली समाजको चित्र उतार्ने क्रममा यस महाकाव्यमा नायिका शकुन्तलालाई नेपाल र नेपाली जनताका प्रतीकका रूपमा देवकोटाले उभ्याएका छन्। त्यतिमात्र होइन बुभेरे पढिदिने पाँच औलामा गन्न सक्ने मान्छे भए आफ्नो परिश्रम सफल हुने (देवकोटा, २०५२ भूमिका) भनी चुनौती दिने देवकोटाले यस महाकाव्यलाई ज्ञान, चातुरी, प्रेम र

विलासको पाठशाला पनि बनाएको दावी गरेका छन्। महाकवि देवकोटाको चुनौती जायज पनि छ, किनभने यस काव्यभित्र थुप्रै अनुसन्धेय विषयहरूले अनुसन्धातालाई चुनौती दिइरहेका छन्। यसै परिप्रेक्ष्यमा त्यसभित्र नारीपात्रलाई देवकोटाले कसरी र कुन रूपमा प्रयोग गरेका छन्। उनीहरूको अवस्था, चेतना र उनीहरूले प्राप्त गरेका अधिकारका बारेमा अध्ययन हुनु पनि एउटा पाठो हुनसक्छ। त्यसैले 'शाकुन्तल महाकाव्यको नारीवादी दृष्टिले अध्ययन' शीर्षक यस अनुसन्धानात्मक लेखले शाकुन्तलमा नारीवादका के केस्ता रूप देखिएका छन् ? भन्नेतिर प्रकाश पार्ने काम गरेको छ।

समस्या कथन र उद्देश्य

शाकुन्तल महाकाव्यको अन्य विभिन्न कोणबाट अध्ययन भएपनि नारीवादी कोणबाट यसको अध्ययन नभएकोले नारीवादी सिद्धान्तबाट यस महाकाव्य भित्रका नारीलाई हेर्दा कस्ता देखिन्छन् त भन्ने मुख्य समस्यामा केन्द्रित रहेर प्रस्तुत अध्ययन पूरा गरिएको छ।

नारीवादी समालोचनाको सामान्य सैद्धान्तिक परिचय प्रस्तुत गरी नारीवादी समालोचनाका थुप्रै आधारहरूमध्ये कृतिभित्र नारीको अवस्था, पितृसत्ताले नारीमाथि गरेको दमन शोषण र त्यसका विरुद्ध भएको प्रतिरोधका आधारमा यस महाकाव्यका नारीहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनको सीमा र औचित्य

नारीवादी समालोचनाका थुप्रै आधारहरूमध्ये पुरुष लेखकका कृतिभित्र नारीको अवस्था

पितृसत्ताले नारीमाथि गरेको दमन र त्यसको विरुद्ध उठेका प्रतिरोधका स्वरहरूका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको सीमा रहेको छ।

महाकवि देवकोटाको यस महाकाव्यको विभिन्न कोणबाट अध्ययन भए तापनि नारीवादी कोणबाट यसको अध्ययन भएको छैन। तसर्थ नारीवादी दृष्टिकोणका आधारमा गहन अध्ययन विश्लेषणबाट पितृसत्ताको रापतापमा जीवन बाँच्न विवश नारी पात्रको चित्र प्रस्तुत गर्नुका साथै यस विषयका अध्येता तथा सरोकार राख्ने सबैलाई थप मार्ग निर्देशन गर्न समेत यो अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ।

अध्ययन विधि :

प्रस्तुत अनुसन्धानमूलक लेखको ढाँचा गुणात्मक रहेको छ। वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधि अपनाई तयार पारिएको प्रस्तुत अध्ययनको सामग्री संकलन गर्दा पुस्तकालीय विधिको उपयोग गरिएको छ। प्राथमिक श्रोतको रूपमा 'शाकुन्तल' महाकाव्य रहेको छ भने द्वितीयक श्रोतका रूपमा संकलित विभिन्न सैद्धान्तिक ग्रन्थहरू, अनुसन्धानात्मक लेखहरू शोधकार्यहरू रहेका छन्, जसको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ।

सैद्धान्तिक आधार

परिचय

पितृसत्तात्मकताको विरोध गरी नारीलाई पुरुषको थिचोमिचोबाट मुक्त गराउने मार्ग प्रशस्त गर्ने उत्तर आधुनिककालीन समालोचना सिद्धान्त नारीवादी समालोचना हो। नारी मुक्ति र समानताको पक्षमा वकालत गर्ने

नारीवादी दृष्टिकोणले 'शाकुन्तल' महाकाव्यको अध्ययन

यसले समाजमा युगौदेखि दबिएका शोषित पीडित नारीलाई पुरुष समान स्थान दिलाउने अभियानमा अग्रसरता देखाउँछ। यसले नारी र पुरुषबीचको ध्रुवीयतालाई पन्छाएर लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ साथै प्रचलित पद्धति अनुरूप पुरुषद्वारा लेखिएका कृतिमा वर्णित नारीको विश्लेषण गर्दछ। व्यक्ति मात्र होइन यसले नारी विरोधी दृष्टिकोणको विपक्षमा उभिएर नारीलाई हीन तुल्याउने काम प्रकृतिले नभएर सामाजिक व्यवस्थाले गरेको हो भन्ने मान्दछ। नारीवादी आन्दोलनले नारीवादी समालोचनालाई बलियो आधार दिएको छ। यसले हरेक ठाउँमा सामाजिक, सांस्कृतिक र साहित्यिक विषयहरूमा नारी जातिका पक्षमा आवाज उठाउँछ। नारीका विचार, मूल्य मान्यता, आस्था आदिलाई बढाएर नारीका हितमा सघाउ पुर्याउनुका साथै नारी स्वतन्त्रता, मुक्ति र आत्मनिर्भरता प्रदान गर्न बल दिन्छ। आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रमा नारीले पुरुष सरह अधिकार र स्वतन्त्रता पाउनु पर्ने कुरामा जोड दिनुका साथै नारी र पुरुष एक अर्काका पूरक भएकाले समान हैसियतमा हुनुपर्ने मान्यता राख्दछ। साथै पुरुषको विरोध गरी नारीलाई पुरुष भएकै ठाउँमा उभ्याउनुलाई आफ्नो लक्ष्य ठान्दछ।

विकास

स्त्रीवादी आलोचनाको विकास फ्रान्स र बेलायतमा तीव्र रूपमा भएको पाईन्छ। अमेरिकी स्त्रीवादी आलोचना नारीको मानसिकता र नारी लेखनको इतिहासतिर उन्मुख देखिन्छ भने फ्रेन्च स्त्रीवादी समालोचकहरू भाषा, दर्शन, मनोविश्लेषण आदिमा निर्माण देख्छन्। अनि बेलायती स्त्रीवादले चाहि कृतिको ठोस अध्ययन, पृष्ठभूमि र विचारधारा केलाउन तिर

आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेको छ, (गौतम, पृष्ठ ४१७)। अंग्रेजी मार्क्सवादी स्त्रीवादमा आधारित भएकोले शोषणमा वर्ग संघर्षमा जोड दिन्छ। वर्गको ठाउँमा यौनलाई राखी स्त्रीलाई शोषित सर्वहारा नारी वर्गका रूपमा हेर्छ। फ्रेन्च स्त्रीवादी आलोचना चाहि मनोविश्लेषणवादी भएकाले दमनमा जोड दिन्छ, तर अमेरिकी स्त्रीवादी आलोचनाले भने अभिव्यक्तिमा जोड दिने कुरा एलेन सोवाल्टर। आफ्नो निबन्ध 'फेमिनिस्ट क्रिटिसिज्म इन दि वाइल्डरनेस' मा लेखिन्छन् (देवकोटा १९८९:२४९)।

स्त्री स्वतन्त्रता र अधिकारका निमित्त पश्चिमा जगतमा थुप्रै स्त्रीवादी समालोचकहरू बलियो रूपमा आफ्ना विचारको प्रस्तुतिका साथ देखा परेका छन्। तिनमा एलेन सोवाल्टर, सिमोन डि बुभाएर, भर्जिनिया उल्फ कैट मिलेटको नाम प्रमुख मानिन्छ। यिनका विचारले नारीवादी समालो-चनालाई महत्वपूर्ण दिशा प्राप्त भएको छ। विश्व साहित्यमा भर्जिनिया उल्फ, सिमोन डि बुभाएर बेटी फ्राइडेनका कृतिले नारीमाथि हुने गरेको उत्पीडनका विविध पक्षको समाधान र स्वतन्त्रताको लागि सशक्त रूपमा नारीवादी चेतना प्रस्तुत गरेका छन्।

नारीवादी सिद्धान्तमा देखिएका मोडहरू : नारीवादी समालोचना सिद्धान्तका तीनवटा मोडहरू देखिएका छन् जसमा

पहिलो मोड : पहिलो मोडमा पितृसत्ताको विरोध पाईन्छ। पितृसत्ताले नारीमाथि गर्ने गरेको शोषण दमनको विरोध तथा नारीलाई दोश्रो दर्जामा राखिएकोमा असन्तुष्टि पोखिएको छ। यसै मोडमा नारीवादी लेखिका इरिगरी अरस्तुले केही कमीका कारण नारी नारी भएको भनेर नारीलाई कमजोर सावित गर्न खोजेको, सेन्ट टमस एक्विनसले पनि नारीलाई अपूर्ण मानिस

भनी उल्लेख गरेको तथा फ्रायडले नारीमा शिशन इर्ष्या हुन्छ भनेर नारीको निचतिलाई शारीरिक बनोगत अपूर्णताको परिणाम ठानेको प्रसङ्गवाट नरशासित विचारको जगतभित्र नारी आफूलाई देखाउन सकिदैन भन्ने निश्कर्षमा पुगिन्छन् (गौतम, २०५०-४२१) ।

दोश्रो मोड : यस मोडमा स्त्री साहित्यको खोज गर्ने गरेको पाईन्छ । स्त्रीद्वारा लेखिएको साहित्यमा स्त्रीलाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने चासो देखाइएको छ । यस मोडमा पुरुषको विरोध गर्नुको सट्टा स्त्री पुरुषको समानताको पक्षमा आफ्नो अभिमत प्रकट गरिएको छ । नारी र पुरुष एक अर्काका पूरक भएकाले यी दुवै समान हैसियतमा हुनुपर्ने मान्यतामा यस मोडले जोड दिएको छ ।

तेश्रो मोड : यस तेश्रो मोडमा अनुदारवादी स्त्री समलैङ्गिकतातर्फ नारीवादी आन्दोलन मोडिएको देखिन्छ । पितृसत्तालाई दुस्मन ठानी पितृसत्ताको वंश परम्परालाई अगाडि बढाउन अस्वीकार गर्ने नारीवादी सोच देखा परेको छ ।

पाश्चात्य विकसित देशहरुमा स्त्रीवादी आन्दोलनले नारीवादको जन्म दिई विश्वभरिका महिलाहरुको मन मष्तिष्कमा तरङ्ग ल्याइदिएको छ तर हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख देशहरुले वास्तवमा स्त्रीवादी आन्दोलनलाई जन्म दिन सकेनन् । नारीहरु जति संगठनमा आबद्ध भएपनि तिनले परिणाम दिन सकेनन् । अहिले पनि यौन दमन र उत्पीडन, घरेलु हिंसा सहेर अधिकारवाट बञ्चित भएर पराधिन जीवन बिताउन महिलाहरु विवश छन् ।

संस्कृत र नेपाली साहित्य पितृसत्ताको छहारी मै भँगाएको साहित्य हो । यस साहित्यभित्र नारीहरु नरकै अधिनमा छन् सतीप्रथाजस्तो

कुरा प्रथा भएको नेपाली समाजमा नारीवाद जन्मेला भन्ने सोच्नु पनि गलत हुन्छ । संस्कृत साहित्यले नारीलाई पुरुषको अर्धाङ्गिनी भने पनि आफू अनुकूल प्रयोग गर्ने गरेको पाईन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रले पनि नारीको समानता र मुक्तिको कुरा उठाउन सकेको छैन ।

नेपाली साहित्यका अधिकांश कृतिलाई स्त्रीवादी दृष्टिवाट हेर्दा पितृसत्तात्मकता नै नारी दमनको मूल कारक रहेको, पुरुष लेखनमा नारीको अवमूल्यन भएको, नारीहरु नरका अनुगामी मात्र रहेको, नारीहरु आत्मनिर्भर हुन नसकेको, पुरुषका ईच्छापूर्तिका साधन मात्र बनेको, साहित्यमा नारीलाई उचित स्थान नदिइएको प्रष्ट देखिन्छ । यस्तोमा 'शाकुन्तल' यसवाट अछुत रहन सकेको छैन । तसर्थ शाकुन्तला महाकाव्यको नारीवादी दृष्टिले अध्ययन गर्दा नारीवादी विश्लेषणका विभिन्न आधारहरुमध्ये कृतिभित्र नारीको अवस्था (उपस्थिति), त्यसमा पितृसत्ताको दमन, नारीको प्रतिरोधका आधारमा केन्द्रित भएर यसको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

नारीवादी दृष्टिकोणले शाकुन्तल महाकाव्यको अध्ययन

प्रमुख नारीपात्र शाकुन्तलाको जीवनका उकाली ओरालीसँग सम्बद्ध विषयमा तयार पारिएको शाकुन्तल नारीलाई विषय बनाएर नारीका दुःख, पीडा र नियति बताउनुका साथै त्यसकै आलोकमा तत्कालीन युगका विविध पक्षमा प्रकाश पार्ने देवकोटाको उत्कृष्ट महाकाव्य हो । नारीहरु अशिक्षित हुनाले भाग्यको नाममा आश्रित जीवन बिताउन बाध्य हुनुपर्ने, शक्तिशाली शासक वर्गहरु अनेक महिलालाई आफ्नो वासना पूर्तिका

नारीवादी दृष्टिकोणले 'शाकुन्तल' महाकाव्यको अध्ययन

लागि उपयोग गर्ने, बहुविवाह गर्ने चलनलाई पुरुष क्षमताको परिचायक ठान्ने तत्कालीन (२००३ ताका) सामाजिक प्रवृत्तिलाई यस महाकाव्यले देखाउन सफलता पाएको छ। पितृसत्ताको निरङ्कुश छानामुनि रहेका यस महाकाव्यका नारी पात्रहरूको अवस्थाको स्त्रीवादी दृष्टिबाट विवेचना हुनुपर्छ। नेपाली साहित्यमा नारीवादी सिद्धान्तलाई ख्याल गरेर न त्यति साहित्य लेखिएको छ न त तिनको समीक्षा नै भएको छ। तर पछिल्लो अवस्थामा भने नारी लेखिकाहरू नारीवादी चेतनाका साथ साहित्य सिर्जनामा अग्रसर रहेको देखिएका छन्। स्त्रीवादी आलोचनाले पुरुषका शासकीय शोषकीय रूपलाई निशानामा राख्दै शोषित पीडित नारीका मर्म र पीडालाई, दुःख र दर्दलाई, पराधिनतालाई प्रष्ट देखाएर नारीका पक्षमा आवाज दिन चाहन्छ। यस लेखले नारीवादी दृष्टिबाट 'शाकुन्तल' महाकाव्य भित्रका नारीहरूको अवस्थावारे समीक्षात्मक प्रकाश पार्ने काम गरेको छ।

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले यस 'शाकुन्तल' महाकाव्यमा शकुन्तला, मेनका, गौतमी, प्रियम्बदा, चक्र, किसानपुत्री श्यामा तथा दुष्यन्त दरबारका रानीहरूका रूपमा स्त्री पात्रहरूको प्रयोग गरेका छन्। यी पात्रहरूको क्रियाकलाप उनीहरूमाथि भएका शोषण दमन, उनीहरूले गरेका प्रतिरोधका प्रयास, उनीहरूका विवशता, नियति आदिबाट तत्कालीन समाजमा महिलाको अवस्था बोध गर्न मद्दत मिल्छ। यसमा प्रयोग भएका महिला कोही प्रेममा अनुरागी, कोही सहनशीलताका पक्षपाती, कोही निर्भीक नारी स्वाभिमान भएकी, कोही नियतिले मारिएका छन्। यिनैको कार्यव्यापार र जीवन भोगाईको माध्यमबाट शाकुन्तल महाकाव्य र

तत्कालीन समाजका नारीहरूको अवस्थाका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ।

यस 'शाकुन्तल' महाकाव्यलाई यहाँ नारीवादी दृष्टिले अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ। नारीवादी विश्लेषणका विभिन्न आधारहरू मध्ये पुरुषका कृतिभिन्न नारीको अवस्था (उपस्थिति) नारीमाथि भएको शोषण र दमन, त्यसका विरुद्धमा उठेका नारीहरूको स्वरहरूलाई मुख्य आधार मानिएको छ।

कृतिभिन्न नारीको अवस्था

शकुन्तला : महाकवि देवकोटाले 'शाकुन्तल' महाकाव्यमा शकुन्तलालाई प्रमुख नारी पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनलाई तत्कालीन नेपाल र नेपाली जनताको प्रतीक तुल्याएका छन् विश्वामित्र र मेनकाबाट जन्मिएकी र कण्व आश्रममा कण्व-गौतमी की पुत्रीकी रूपमा पालिएकी शकुन्तला लजालु र अत्यन्त सुन्दरी युवतीको रूपमा प्रस्तुत भएकी छिन्। प्राकृतिक सहजता, सरलता, प्रेम, उदारता र आश्रम मर्यादामा उनको जीवन चर्चा चलेको छ। यस महाकाव्यमा उनी सत वर्गीय, बद्ध, मंचीय र प्रमुख नारी पात्रकी भूमिकामा छिन्। मातापिताबाट अत्यन्त लाडप्यारमा हुर्केकी उनले दुःखसँग साक्षात्कार हुनु परेको छैन तर जब दुष्यन्त उनको जीवनमा आए, त्यसपछि उनको जीवन दुःखको पहाड नै बन्न पुगेको छ।

हस्तिनापुरका राजा दुष्यन्त कण्व ऋषिकी पुत्री शकुन्तलासँग गन्धर्व विवाह (प्रेम विवाह) गरी गर्भिणी तुल्याई चाँडै लिन पठाउँछु, अहिले देशमा शत्रुले आक्रमण गरेको हुनाले त्यहाँ जानु आवश्यक छ भनी दरबार फर्कन्छन् तर धेरै काल बितिसकेपछि पनि उनी लिन

नआएपछि कण्वले शकुन्तलालाई आमा गौतमी, गुरु भाईहरु शारडवत् र शारडुखका साथ लगाई पतिका घर (दुष्यन्त दरबार) मा पठाउँछन् तर दरबार आएकी शकुन्तलालाई नचिनेर अनेक लाञ्छना लगाई अपमानित गरी पत्तिको रुपमा अस्वीकार गर्छन् । सवैले अनेक अनुनय विनय गरी स्मृति ताजा गराउने अनेक प्रसंग बताए पनि उनी चिन्न अस्वीकार गर्छन् । शकुन्तलाका माइतीले पनि उनलाई त्यही दरबारमा छोडेर फर्कन्छन् । माइतीले पनि छोडेर गएको र पतिले पनि अस्वीकार गरेपछि शकुन्तला फनक्क फन्केर बाहिर गएको र मुच्छर्षा परेको अनि स्वर्गवाट मेनका आई महर्षि कश्यम आश्रममा उनलाई लगेर राखेको, पछि दुष्यन्तको स्मृति फर्केपछि शकुन्तलाको खोजी गरेको, दुष्यन्त दुःखी भएको, उनको दुःखवाट अन्यत्र ध्यान मोड्न देव-दानव संग्राममा सहयोग गर्न भनी ईन्द्रले स्वर्ग बोलाएको, विजय पश्चात् आफ्नो दरबार फर्कने क्रममा दुष्यन्तको शकुन्तलासँग भेट भएको, पश्चाताप गरेको, पाउ परेको, आलिङ्गनबद्ध रहेको अनि पुत्र भरतसहित शकुन्तलालाई लिएर दरबार फर्किएको घटनाहरु यसमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

छलकपट नजान्ने, सोभी सिधी शकुन्तला दुष्यन्तवाट ठगिएकी छिन् । आफूलाई दुःखको भुमरीमा धकेली दिने दुष्यन्तका विरुद्धमा उनले केही बोलेकी छैनन् । पुत्रलाई पनि पिताको विरुद्धमा भन्दा पिताप्रति आदर भाव बढ्ने गरी पालन पोषण गरेकी छिन् । नियतिले जीवनलाई यो मोडमा ल्याई पुर्यायो भनेर चित्त बुझाएकी छिन् । हिन्दू नारी आदर्शकी प्रतिमूर्तिकी रुपमा उनी देखिएकी छिन् । देवकोटाले शकुन्तलालाई यस काव्यकी नायिका, तत्कालीन नेपाल र

नेपाली जनताकी, स्वतन्त्रताकी प्रतीक माने पनि उनमा नारी स्वाभिमानको र नारी अधिकारका लागि लड्न सक्ने चेतना दिन सकेका छैनन् बरु निर्धी, दुर्बल र पीडित पात्रको रुपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

मेनका: महाकाव्यमा अप्सरा, मेनका इन्द्रकी कठपुतलीकी रुपमा उपयोग भएकी छिन् । स्वर्गजस्तो पवित्र स्थानमा पनि महिलाको शोषण हुने गरेको देखाइएको छ । विश्वामित्रको तपस्याको तेजले डराएका ईन्द्र उनलाई लक्ष्यच्युत गर्न अप्सरालाई खटाउँछन् । मेनकाको रुप सान्द्र्यवाट मोहित भएर तपस्या त्यागी घर गृहस्थीमा (भोग विलासमा) डुबेका विश्वामित्र पुत्री शकुन्तलाको जन्मपछि आफूमाथि धोखा भएको ठानी पत्नी मेनका र पुत्री शकुन्तलाको त्याग गर्छन् । पतिले त्याग गरेपछि पुत्री शकुन्तलालाई बेसहारा छोडी उनी ईन्द्रलोक गएकी छिन् । विश्वामित्रले छोडेर गईसकेपछि मेनकाले पनि नवजात शिशु रुपकी शकुन्तलालाई गोदावरीको वनमा एकलै चटक छोडेर स्वर्ग गएको प्रसङ्गवाट देवकोटाले तत्कालीन नारीहरु सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक र राजनैतिक रुपमा पुरुषहरुद्वारा नियन्त्रित भएकाले एकलै सन्तान पाल्न सक्ने आँट नारीहरुमा हुन नसकेको देखाउन खोजेका छन् । पुरुषको आश्रयविना बस्न नसक्ने पुरुषवाट परिचालित, विवेक, नभएकी, कर्तव्यवाट पन्छिने र पुरुषवाट ठगिएकी नारी पात्रकी रुपमा मेनका देखा पर्छिन् । उनलाई नारीवादी नजरवाट हेर्दा गृहस्थी जीवनमा पति पत्नीको समान दायित्व हुनुपर्ने भएको हुँदा पुरुषले जिम्मेवारीवाट हात भिक्दा महिलाले मात्र गृहस्थीको भारी किन बोक्ने ? भन्ने विचारवाट प्रेरित नारीको रुपमा पनि हेर्न

नारीवादी दृष्टिकोणले 'शाकुन्तल' महाकाव्यको अध्ययन

सकिन्छ ।

पितृसत्तामा नारीहरूले अनुभव गरेको हीनत्व भावलाई मेनकाका यी भनाईले पुष्टि गर्छन् ।

म यस्ती निकम्मा छु नजोर व्यर्थ
तपस्वीहरूको अरु नै छ अर्थ
भकुण्डी भनी फ्याक्दछन् स्त्री भनेर
महात्मा परीलाई तुच्छै भनेर (देवकोटा
४-८०)

देवकोटाले मेनकालाई स्वर्ग र मर्त्य (धरती) दुवै ठाउँमा शोषित नारी पात्रको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । सभ्यताको उत्कृष्ट रूप मानिने स्वर्गमा पनि नारीको अधिकार सुरक्षित नभएको वासनाको दास बनाइएको, मन बहलाउने साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको देखाएर विश्व ब्रह्माण्डमा जहाँ पनि महिलाको अवस्था समान छ, जसलाई सामान्य रूपमा लिनुपर्छ, यही नै नारीको नियति हो भन्न खोजे जस्तो आभास मिल्छ ।

गौतमी : गौतमी यस महाकाव्यमा कण्वकी पत्नी तथा शकुन्तलाकी माताकी भूमिकामा छिन् । यिनी पितृसत्तात्मक सोचकी नारी पात्र हुन् । यिनले त्यसै अनुरूप आफ्नी पुत्रीलाई शिक्षित बनाएकी छिन् । उनी स्वयं छोरीलाई लिएर दुष्यन्त दरबार पुगेकी छिन् । छोरीको हकका लागि राजासँग प्रतिवाद पनि गरेकी छिन् (२१-७६) । गौतमीमा पितृसत्तालाई सघाउने विचारहरू विकसित भएको पाईन्छ । पितृसत्ताले नारीको शोषण दमन गरेको छ, दोश्रो दर्जामा राखेको छ, भन्ने कुराको आभाष गौतमीलाई छैन । यदि आभाष हुन्थ्यो भने पुरुषवाट ठगिएकी आफ्नी पुत्रीलाई उसको हकको लडाईंमा एकलै छोडेर उनी फर्किन्नथिन् । आफ्

नी पुत्रीको पक्षमा दहो गरी उभिन्थिन् । उनको स्वभाव त्यस्तो छ किनभने उनले राजाका सामुमा पनि निर्भीक भएर आफ्ना विचार राखेकी छिन् (२१-६६)

यस महाकाव्यमा शकुन्तलाका सखीका रूपमा प्रियम्बदा चारु, अनुसुया, किसानपुत्री श्यामाको उपस्थिति पनि देख्न पाइन्छ । यी आश्रम मर्यादामा रहेका, परम्परागत विचारका अनुयायी देखिन्छन् । पतिको घर जान लागेको बेलामा रोइरहेकी शकुन्तलालाई “रुनु त अबला हुनु हो, कलिलो बन्नु घाउँ पार्नु हो तर धीर हुनु सही लिनु, यसकै नाम जिन्दगी भन्नू” भनी सम्झाउने पात्र प्रियम्बदा हो । यसमा चारु र प्रियम्बदा आफ्नी सखी शकुन्तलाको मनोभावना बुझ्ने, मिष्टभाषिणी, सहयोगी, सहदयी, सच्चा साथीका रूपमा प्रस्तुत भएका छन् । साथै यिनीहरू शकुन्तला र दुष्यन्तका प्रेम र मिलनका साक्षी पनि देखिन्छन् । आश्रममा यिनीहरूको लालनपालन र शिक्षादीक्षा पितृसत्तात्मक आदर्श अनुरूप भएकाले नारी अबला हुन्, सहनु नारीको नियति हो भन्ने मान्यताका अनुयायी बन्न पुगेका छन् यिनीहरू पनि ।

दुष्यन्त दरबारका रानीहरू राजाका वासनाका दासभन्दा बढी केही देखिदैनन् । श्रृंगारिएर पतिलाई खुसी पार्नुमा नै उनीहरूको होडबाजी देखिन्छ । पति नै मालिक, स्वामी जीवन हो, ऊ बिना जीवन नै छैन भन्ने मान्यतामा हुर्केका नारीहरूले त्यसैलाई नियति ठानेर चित्त बुझाएको देखिन्छ ।

नारीमाथि पितृसत्ताको दमन :

तत्कालीन समाजमा नारीलाई मनुको र भानुको मान्यतामा कैद गरियो । “बाधा बन्दी

विवश अबला जानकी हा, अभागी” (देवकोटा १९-७३) भन्ने स्थितिमा नारीलाई राखियो । नारीलाई जुनसुकै युगमा पनि आफ्नो स्वार्थ पूर्तिका लागि उपयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ । वर्तमानमा पनि राजनेता, व्यापारी, उच्चपदस्थ कर्मचारी, ठेकेदार आदिले आफ्नो लाभको निम्ति महिलालाई पस्कने गरेको कसैवाट लुकेको छैन । यस महाकाव्यमा इन्द्रले पनि आफ्नो सत्ता टिकाउन मेनकालाई उपयोग गरेका छन् । मेनकालाई इन्द्रले मात्र उपयोग गरेनन् विश्वामित्रले पनि आफ्नो वासना पूर्तिका लागि उपयोग गरेर त्यागेका छन् । यस महाकाव्यमा इन्द्र शासकका प्रतीक हुन् भने विश्वामित्र राणा विरोधी र जनउदयका पक्षपातीका रूपमा छन् । यसरी हेर्दा जुनसुकै दीर्घमा बस्ने भएपनि महिलाप्रति पुरुषको दृष्टिकोण समान देखिन्छ । खटाइएकी कर्मचारी भएपनि मेनका गृहस्थ जीवनमा असल पत्नी र ममतामयी आमाको दायित्व निर्वाह गर्छिन् । कालिदासकी गौतमीलाई कण्वकी पत्नी बनाउन सक्ने देवकोटाले चाहेका भए विश्वामित्रलाई पनि गृहस्थी बनाउन सक्थे तर देवकोटाले उनलाई मेनकाको त्याग गर्ने भावना शून्य परम् स्वार्थी बनाइदिएका छन् ।

एक वृद्ध तपस्वी विश्वामित्रको मेनकालाई देखेर कामवासना जागृत भएको छ । मेनका आमा नबनुञ्जेल विश्वामित्रलाई इन्द्रले छल गरेको आभास भएको छैन, छोरी जन्मनासाथ उनलाई इन्द्रले छल गरेको ज्ञात भएको छ । जुनसुकै उमेरमा र जस्तोसुकै आत्मानुशासनको अभ्यासमा रहे पनि पुरुषको अन्तःस्करणमा महिलाप्रति भोगवादी, उपयोगवादी दृष्टिकोण रहेको हुन्छ भन्ने देखिन्छ । विश्वामित्रले आफ्नो त्यो कमजोरी ढाक्न इन्द्रलाई दोषी बनाएका छन् । यहाँनिर मेनकाको कथा व्यथामा

तत्कालीन नेपाली समाजमा पुरुषको वासनाको सिकार भएर विचल्लीमा परेका युवतीहरुको व्यथा मुखरित भएको भन्न सकिन्छ ।

शक्तिशाली पितृसत्तामा नारी दविएकी छ, शोषित पीडित छ, यौनका आधारमा लिङ्ग निर्धारण गरी उसलाई निस्क्रिय पारी नारीमा आत्मद्रोह शान्त पार्ने, आत्मपीडन सहन सक्ने गुण हुन्छ भनी त्यस्तो नारीलाई महान मान्ने गरिएको छ जुन कुरा नारीवादी केट मिलेटलाई मन पर्दैन (गौतम- ४३३) ।

यस महाकाव्यमा पनि नारीका विभिन्न भूमिकामा ती कुराहरु पाइन्छन् । भुठो प्रसंशा र सम्मान दिएकोजस्तो गरी नारीलाई उसको अधिकारप्रति उदासिन बनाइएको छ ।

पुरुष प्रधान त्यो समाजले नारीलाई कुन रूपमा हेर्ने गर्थ्यो भन्ने कुरा काण्वका निम्न उक्तिवाट थाहा पाइन्छ :

आँखा अगाडि नरहे यदि रूपवाली
लाग्ने अरु तरफ यो छ जगत प्रणाली
भुल्छन् सदा पुरुषले अधिका प्रतिभा
बन्छन् सदा भ्रमर रूप र रङ्ग सामु
आफ्ना अगाडि रहनेकन मात्र देख्छन्
श्रृंगारद्वार रसका उपयोग राम्रा (१८-९) ।

‘पुरुषहरु यस्तै हुन्छन् तिमी चाहि यस्तो हुनू’ भन्ने आदर्शको पाठ पढाइन्छ नारीलाई । यस्तो परिवेशमा पतिको ध्यान आकर्षित गर्न संघर्ष गरिरहेका निरीह विवश महिलाका चित्र हाम्रा सामु उपस्थित हुन्छन् । श्रृंगार यो युवतीको छ, अमूल्य जान भन्दै देवकोटाले पनि नारीलाई पतिका निम्ति श्रृंगारिएर मनोरञ्जन प्रदान गर्ने साधनकै रूपमा राखेका छन् । पतिलाई ईश्वर मान्नु पर्ने मात्र नभई पतिसँग विरोध गर्न नहुने कुरा गौतमी मार्फत देवकोटा मनाउँछन् ।

नारीवादी दृष्टिकोणले 'शाकुन्तल' महाकाव्यको अध्ययन

नारीलाई आत्मद्रोह शान्त पार्ने तत्वका रूपमा लिइएको छ। नारीलाई मात्र गृहस्थीको भारी बोकाइएको छ। घर व्यवहारको मुटु भनिएको र उसैमाथि घर व्यवहारको प्राण अडेन भएको हुनाले ऊ दुषित वा खराब भएमा गृहस्थी गडबडिन्छ, घर घर हुँदैन मसान हुन्छ (१८-२९) भनिएको छ। स्वादिष्ट भोजन बनाएर घरका मानिसहरुलाई खुसी पार्नुका साथै विनम्रता, धैर्य, सहनशीलता प्रदर्शन गरी घरमै सीमित रहनु नै नारीको कर्तव्य ठहराइएको छ। दाम्पत्य सम्बन्धमा सतीत्व, ईमान्दारी, विनम्रता, धैर्यता, सच्चरित्रता र मर्यादाको पालना नारीले मात्र गर्नु पर्ने, पुरुषहरुमा ती सबै कुराको अनुशासन नचाहिने समाजको परिकल्पना पुरुषले गरेका छन्। कण्व-गौतमी विश्वविद्यालय हुन्। उनीहरुका भनाइले यस्ता विचारलाई जोड दिएको उल्लेख गरेकाले तत्कालीन शिक्षाले नै त्यस्तै विचारलाई सुदृढ बनाउँथ्यो भन्ने निचोड निकाल्न सकिन्छ। देवकोटाजस्ता महान लेखकको कलमले पनि नारीलाई दोश्रो दर्जामा राखेको देख्दा आश्चर्य लाग्छ।

समाजमा पुरुषहरु कामवासनाले अन्धा थिए। नारीहरुको सतीत्वको मर्यादा गरिदैनथ्यो। उनीहरुलाई आफ्नो सतीत्व बचाउन मुश्किल पर्दथ्यो, स्वयंम आमाले छोरीको कुटुनी बन्नु पर्दथ्यो (२१-३५) भन्ने कुरा गौतमीलाई दुष्यन्तले शाकुन्तलालाई बजारमा लगेर बेच्ने सल्लाह दिएवाट (२१-१५७) अभिव्यञ्जित हुन्छ। यहाँ सहरलाई सुन्दरी किनवेच गर्ने स्थलका रूपमा देखाइएको छ। गन्धर्व रीतिले विवाह गरिएकी शाकुन्तलालाई तीन दिनपछि दरबारमा बोलाउन पठाउने बाचा गरेका र शाकुन्तलालासँग विसै मेरो हृदय नरहोस् खाक होस् विश्वसारा, मेरो

आत्मा नरकगत होस् विसिए त्यो मुहार” (१७-१२) भनी कसम खाएर आएका राजा दुष्यन्त आफ्नो दरबारमा आएकी शाकुन्तलालाई भेटै भएको छैन भनेर चिन्न अस्वीकार गर्छन् तर उनको आत्माले चाँहि “देखेतुल्य मलाई लाग्छ स्मृतिमा” (२१-१०६) भनेको छ। यसवाट उनले लज्जा, अभिमान वा आफ्नो विलासी प्रवृत्तिका कारण उनकी हुन् भन्न नसकेको बुझिन्छ। उल्टै शाकुन्तलालाई तिमी वेश्या हौं ता भिलिमिलि छ आनन्द लहरी, हजारौं गुण्डा छन् तिनकन फकाऊ छल गरी” (१९-१९२) भन्छन्। कालिदासले आफ्नो नाटकमा दुर्वासाको श्रापले शाकुन्तलालाई राजाले चिन्न नसकेको देखाएर आफ्नो नायकको धीरोदात्त छवि कायम राखेका छन् तर देवकोटाले आफूले देखेका शासकहरु त्यस्ता धीरोदात्त नभएकाले श्रापको प्रसंग राखेपनि नायकलाई आफ्नो वचन पूरा नगर्ने, असत्यभाषी, कामुक राजाका रूपमा चित्रित गरेका छन्। देवकोटाले दुष्यन्त चरित्रहीन राजा हुन् भन्ने कुराको भण्डाफोर उनकै दरबारको एक अनुचरद्वारा गराएको छ।

रानी हामी यिनै हुन् यतिसित डरले चाखले हेर्न थाल्यो शोचीशोची कुनै हो युवति पर तिरै पन्सिएकी अवश्य। (१९-३३)

दुष्यन्तले शाकुन्तलालाई श्राप दिलाउना दुर्वासा पठाए भै दुर्वासाले सरापको कुरा दुष्यन्तलाई थाहा छ तर यो कुरा श्राप पाउने स्वयं शाकुन्तलालाई थाहा छैन। कालिदासले श्रापको प्रसंग दुष्यन्तको दोष ढाक्न आफ्नै कल्पनाले गाँसेका हुन्। कालिदासको दुष्यन्तलाई दुर्वासाको श्राप बारे थाहा छैन तर देवकोटाका दुष्यन्त जे भन्दछन् यसवाट दुर्वासालाई उनैले पठाएका छन् कि भन्ने आभाष मिल्छ र यसवाट देवकोटाको दुष्यन्तको

प्रेमी व्यक्तित्व ज्यादै निकृष्ट हुन गएको छ । ढाकछोप गर्ने प्रयास भए पनि उनी उदाङ्गिएका छन् ।

महाकाव्यमा दुर्वासाकै श्रापले दुष्यन्तले शकुन्तलालाई विसेको भन्ने देखाइएको छ, तर दुष्यन्त नामाङ्कित औठीका अक्षर जुन दिन गनेर सिद्धिन्छ, त्यही दिन (अर्थात तीन दिनमा) लिन उठाउँला भनी गएका राजा धेरै दिन वितिसक्दा पनि लिन आएका छैनन् । दरबारका अन्य रानीका प्रसंगमा उनले शकुन्तलालाई विसेका छन्, श्रापका कारणले होइन । आश्रमकी सरला बालालाई विभिन्न मोहजालमा फसाई आफ्नो वासनापूर्ति गरेर विस्मृतिको बहानामा उनले शकुन्तलालाई त्यागी दिएका छन् । तत्कालीन शासकहरु नारीलाई यसै गर्थे । दुष्यन्त शकुन्तलालाई पन्छाउन चाहन्थे । उनी एकातिर 'को होलिन' भन्दछन् भने अर्कोतिर देखेतुल्य मलाई लाग्छ स्मृतिमा" भन्दै सबैजना दरबारबाट फर्केपछि भिन्भोहरु गए कि गएनन् भन्ने बुझ्न चियो पनि गर्छन् (१९-२२०) । देवकोटाले यस काव्यमा कतिपय घटना र प्रसंग थपघट र परिवर्तनसमेत गरेका छन् । उनले दुर्वासाको श्रापका प्रसंगलाई पनि हटाई दिएको भए तत्कालीन वस्तुस्थिति राम्ररी देखिने थियो (अधिकारी, २००७) । वास्तवमा श्रापको प्रसंग भिक्री दिएको भए पुरुषको कमजोरीको ढाकछोपका लागि अपनाइएको प्रपञ्च त्याग गर्ने देवकोटाको यो क्रान्तिकारी कदम मानिन्थ्यो ।

पत्निमाथि पतिको पूर्ण अधिकार मानिन्छ, भन्ने कुरा शकुन्तलालाई दुष्यन्तले स्वीकार गर्न नमाने पछि शारङ्गवतले 'लिनैनी यी तिम्नी नियम ऋषिको रोक्दछ अब, बनिन वेश्याजस्ती जल पनि नप्युँदछौँ अब सब, यहीं छोडी जान्छौँ जननि । अब हिड्नोस् घरतिर ।, लुछून् काटून्

खाऊन् यिनकन र जाऊँन यमपुर' (२१-२०२) भनेकोवाट पुष्टि हुन्छ । देवकोटाको मुखपात्र शारङ्गवतबाट छुवाछुट र जातीय अहंकार भल्कने यस्ता भाव व्यक्त हुनु आश्चर्यजनक छ । दुष्यन्त दरबारमा शकुन्तलालाई एकलै छोडेर फर्किनु आफूखुशी गरेको विवाहलाई मान्यता दिन गाह्रो मान्ने ब्राह्मण जातीय मोहको प्रभावको असर देखिएको हो । मानसिक उपचारका क्रममा भारतको राँचीमा रहँदा देवकोटाले छुवाछुतको नाटीकुटी गरेर खाना नखाएको जानकारी पाएपछि मृगेन्द्र शमसेरले उनलाई सम्झाउँदै त्यसो नगर्न भनी लेखेको पत्र जनकलाल शर्माले महाकवि देवकोटा एक व्यक्तित्व दुई रचनामा जस्तोको तस्तै प्रस्तुत गरेका छन् । तत्कालीन समाजमा पतिलाई पत्नीको श्रृंगार मानिन्थ्यो र आज पनि त्यो मान्यता जीवित छ । लेखक साहित्यकार पनि यसबाट अलग रहन सकेका छैनन् किनभने त्यो हिन्दू धर्म र संस्कारले दिएको परम्परा प्राप्त अधिकार न ठहरियो ।

पितृसत्ताका महिलाका सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अझ वैचारिक अधिकार पनि पुरुषद्वारा नियन्त्रित हुन्छन् । नारीहरु आत्मनिर्भर र स्वतन्त्र छैनन् । नारीलाई अबला, दुर्बल, लाचार र विवश पारिएको छ, बन्ने पर्ने परवश हरे हाय ! लाचार कर्म (१७-५८) भन्न नारीहरु बाध्य छन् । नारीलाई मर्यादा, धर्म, नैतिकता र गृहस्थीको भारी बोकाइएको छ : (१७-५४)

देवकोटा कालिदास दुवैको युगमा छोरीलाई पराईको धन मान्ने चलन समान देखिन्छ । छोरीलाई आमाबाबुले बोभका रुपमा हेर्नुपर्ने बाध्यता हिजोको समाजमा थियो भने आज पनि छ । त्यसैले छोरी शकुन्तलाले गन्धर्व विवाह गरेका धेरै दिन वितिसक्दा पनि

नारीवादी दृष्टिकोणले 'शकुन्तल' महाकाव्यको अध्ययन

दुष्यन्तले शकुन्तलालाई लिन नआएको देखेर कण्व चिन्तित छन् । उनी भन्छन् :

कन्या विवाह नहुँदातक माइतीको ।
आफ्नो घरैतिर हुने पछिलाई फेरि ॥
सम्पत्ति यो छ जसको उसलाई सुम्पे
आनन्द बस्छ दुवैतर्फ सदैव गम्की ॥ (१८-१७) ।

अभिभावकहरु छोरीलाई पराई धन मानी उसको विवाह गरिदिएपछि उसप्रतिको उत्तरदायित्व नै पूरा गरेको ठान्दछन् । शकुन्तलालाई पतिले अस्वीकार गर्दा माइतीले पनि छोडेर आएका छन् । गर्भवती अवस्थामा अलपत्र छोडेर जाने माइती र उसका पति मानवता नै नभएका हृदयहीन निष्ठुरी देखिन्छन् । तत्कालीन समाजमा परिव्यक्ता स्त्रीको सम्मान नहुने भएकाले बदनामीको डरले माइतीले पनि हेला गर्ने परिपाटी थियो । पतिले सम्मान दिँदा माइतीले पनि सम्मान गर्ने र पतिले हेला गर्दा समाजले नै हेला गर्ने चलन त्यतिखेर थियो र आज पनि छ ।

आफ्नो जन्मघर छोडी पतिको घर जान लाग्दा शकुन्तलाको मनमा गुप्त भय त्रास छ, अनिश्चित भविष्यतको चिन्ता छ :

म कतातिर जान्छु के गरी
जब आधार कहाँ म पाउँला ?
.....
नव सिर्जनामा कसो गरी मनले शान्ति र
चैन पाउँला ?
म त्यहाँ के अब आड पाउँला ?
नव सागरको जहाज भै
म हवा भेलविषे कहाँ हुँला ? (१९-८८)
न त विस्मृतिले गरी छल
म हुँला बाहिर नै रुदी जल (१८-८९)

त्यस्तै अनिश्चितता र भयका बीचमा नारीले जीवन निर्वाह गर्नुपरेको छ । 'बाबा ! भन्थिन् अब पर हुँदा सम्झिनोस है मलाई' (१७-५६) । विहे गरिदिएपछि जिम्मेवारी मुक्त भएको ठानेर वास्ता नराख्ने, छोरीलाई अर्काको जिम्मेवारी ठान्ने समाजमा हुर्किएकी शकुन्तलामा आफूलाई पनि त्यसरी नै पिताले बेवास्ता गर्ने हुन् कि ? भन्ने भय देखिन्छ । परघरमा छोरीले आफूलाई साथ दिने कोही पाउँदैन, माइतीमा ऊ पराई धन मानिन्छे, भने पतिका घरमा गुडबाहिरको चरा ।

के गर्ने त्यो परहार गई ? एक आत्मीय छैन
रुँ रुँ जस्ता क्षणहरु हुने साथ कोही हुँदैन ।
(१७-५७)

यस महाकाव्यमा विश्वामित्र, दुष्यन्त, कण्व, शारङ्गवत् आदि पुरुष पात्रको नारीका प्रति समान दमनकारी सोच रहेको छ । यस महाकाव्यमा तुलनात्मक रूपमा अन्य नारीभन्दा चेतना भएकी र निर्भीक पनि देखिने गौतमीका निम्न उपदेशले पितृसत्ताका नारी पनि पितृसत्तात्मक सोचलाई सुदृढ गरिरहेका छन्, नारी नै नारीलाई कमजोर बनाईरहेका छन्, संस्कार र मर्यादाको भारीमुनि उनीहरुको चेतनालाई दबाइरहेका छन् भन्ने पनि देखिन्छ । निम्न पक्तिले त्यसलाई पुष्टि गरेका छन् :

यौटै छ ईश्वर उ यो पतिदेव (वास - १८-२२)
केही नगर्नु पतिका संगमा विरोध (१८-२३)
नारी छ शान्ति तहलाउने आत्मद्रोह (१८-२५)
बोल्दै नबोलीकन बोल्नु गरेर काम (१८-३०)
स्वादिष्ट पार्नु दिलले सबनिमित्त खाना (१८-३१)
खामोस खानु नरिसाउनु भट्ट नानी -१८-३२
हो राजनीति उसको घरको मिलाप -१८-३३

महाकाव्यमा नारीको प्रतिरोध

शक्तिशाली पितृसत्तामा नारीको अवस्था दयनीय हुन्छ। नारीहरु पनि नरमूल्यकै परिधिभित्र आफ्नो विकास खोजिरहेका हुन्छन्। अनुभवकै आधारमा भन्ने हो भने पनि चित्त नबुझेको कुरामा आवाज उठाउने वा सवाल जवाफ गर्ने महिलालाई घर परिवारले त्यति राम्रो नजरले हेर्दैनन्। यस्तो अवस्थामा अधिकांश महिलाहरु सहनु नै उत्तम ठान्दछन्। कोही चाँहि आफ्नो हक अधिकारको लागि सत्यका पक्षमा आवाज उठाउँछन्।

‘शाकुन्तल’ रचनाकाल (२००३) राणाकाल भएकाले पनि समाज उग्र पौरुषताले गाँजेको समाज थियो। राणाकालीन समाजको यथार्थ देखाउने लक्ष्यकासाथ लेखिएको यस काव्यमा तत्कालीन अवस्था र व्यवस्थालाई मन नपराउने, अधिकार चेत भएका नारी पात्र पनि थिए भन्ने पनि देखाएका छन् देवकोटाले। नारी प्रधान महाकाव्य भए पनि यसमा गौतमीबाहेक सबै नारीहरु आफ्नो हक र अधिकारप्रति लापरवाह छन् निर्बल छन्, सचेत छैनन्, पुरुष छहारी नपाउँदा छटपटाउने खालका छन्।

कालीदासले गौतमीलाई शान्त नारीका रूपमा चित्रित गरेका भएपनि महाकवि देवकोटाले आफ्नो महाकाव्यमा उनलाई निर्भिक नारी स्वाभिमान भएकी ममतामयी आमाका रूपमा चित्रण गरेका छन्। यिनी तपस्याको तेज नभएकी मुखर स्त्रीका रूपमा देखा परेर कण्वको सन्देश पनि राजालाई यिनै दिन्छन्। यिनमा नारी स्वाभिमान कति रहेछ भन्ने कुरा दुष्यन्त दरबार राजा दुष्यन्तका सामु भनेका निम्न भनाईले देखाउँछ :

हात हाल्ल अधि सर्नुहुँदैन

स्त्रीहरुकन त्यसै यशवाला
गर्भिणीकन म चिन्दिन फेरि
भन्नु नीच जनको बुझ चाला (२१-६६)

त्यसैगरी शकुन्तलालाई दरबारको पालेले शंकाको नजरले हेरेर “राजावाट हुकुम नभईकन भित्र जान दिन्न” भने पछि आक्रोश पोख्दै गौतमी यसो भन्छिन् - उल्लू रहेछ फटाहा मकन त कुटुनी तुल्य पो ठानिस के जानिस कण्व पत्नी ? समभ्रसँग त बोल भष्म पार्नेछु जानिस जा जा। जाने भए जा। न त अब तँ यहाँ बिग्रिनेछस् घमण्डी यी हुन् छोरी तँ बुझ्छस् समभ्र विनु त्यसै बोल्दछस् हैन रण्डी (२१-३५)

फेरि शकुन्तलालाई नचिनेपछि राजालाई उनकै सामु सत्यशून्य नृप खालि हुडारतुल्य हुन् (२१-७६) भनेकी छिन् यति मात्र होइन-सत्य बोल्नु नृपको महिमा हो, न्याय नै नृपतिको सुषमा हो, त्रासले शरमले प्रभु गल्लु, धर्म छोड्नु कमजोरपना हो। (२१-६९) भन्न पनि डराउँदिनन्। अर्कातिर उनी “गर्नु सिंगार तर ठीक रिभाउनाको (१८-१८) पनि भन्दछिन् भने” जो नीति हो उकन सत्य दिए अडान (१८-२१) पनि भन्दछिन्। पतिलाई रिभाउनमा नै कला देखाउनु पर्ने मान्छेले सत्यका लागि लड्न सक्दैन। अझ “बुझाई यो आफ्नो हक र घर सम्झी अब बस्, बरु नोकर्नी भै हुन गई सत्यविवश” भन्दै (२१-२११) शकुन्तलालाई दुष्यन्त दरबारमा छोडेर जान्छिन्। उनले नोकर सरी भएर कस्तो किसिमको अधिकार प्राप्त गर्ने कुरा गरेकी हुन् ? पुरुषका अधिनमा उसको नामका मुनि, घर व्यवहारभित्र नारीको अधिकार सुरक्षित हुन्छ भन्ने सोचले गर्दा उनको यस्तो अभिव्यक्ति प्रकट भएको छ।

नारीवादी दृष्टिकोणले 'शकुन्तल' महाकाव्यको अध्ययन

त्यस्तै यस महाकाव्यका अन्य नारीपात्रले आफूमाथि भएको अन्यायको खासै प्रतिरोध गरेको देखिदैन। मेनकाले कुनै विरोध वा असन्तोष व्यक्त गरेकी छैनन् भने शकुन्तलाले पनि कुनै असन्तोष वा विद्रोह गरेकी छैनन्। गौतमीले कति सम्झाउँदा पनि राजाले म चिन्दै चिन्दैन तिमीहरु छली हौ मलाई फसाउन खोजिरहेका छौ भन्दा शकुन्तला भित्रभित्रै क्रोधित भएकी छिन् तर विद्रोह गर्न सकेकी छैनन् (२१-११६)। राजाले (पतिले) नचिनेर र माइतीले पनि छोडेर गएपछि फनक्क फन्केर रातारात आँखा पाँदै दुष्यन्त दरवारबाट बाहिरिएकी छिन्। नोकर्नी भै भएर बस्नु परे पनि बस भन्ने माताको उपदेशलाई भने उनले अस्वीकार गरेकी छिन्। मातापिताबाट दुःख सहनु तर प्रतिरोध नगर्नु भन्ने उपदेशरूपी कोसेली पाएकी शकुन्तला मनभित्र असन्तोष र विद्रोह भए पनि प्रकट गर्न सकिदैनन्। मर्यादा र अनुशासनको जंजीरले उनलाई जकडेको छ। उनी विरोध गर्नुको सट्टा भाग्यलाई दोष दिएर बरु मृत्यु चाहन्छिन्। नारी मैत्री परिवेश नपाएकाले उनी निराश छिन्।

शकुन्तलाले राजाको सामु डरले बोल्न नसके पनि मनको असन्तोष, बबण्डर महाकाव्यभित्र कतै न कतै कुनै रूपमा उनले पोख्नु पर्दथ्यो किनभने शकुन्तला तत्कालीन नेपालकी प्रतिक हुन्। वि.सं. २००३ ताकाको नेपाल अन्याय चुपचाप सहेर बसिरहने अवस्थाको थिएन। भित्रभित्रै विद्रोहको आगो दन्किरहेको परिवेश थियो। देवकोटा आफै पनि राणाकालीन राजनैतिक परिवेशमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता नपाउँदा र परिस्थिति असह्य भईदिदा विक्षिप्त बन्न पुगेका थिए। त्यस्तो अवस्थामा उनकी नायिका वैचारिक चेतनाविहीन अधिकार

र स्वतन्त्रताप्रति उदासिन देखाइनु त्यति पाच्य देखिदैन।

निष्कर्ष

१९ औं २० औं शताब्दीका नारीहरुले जतिसुकै स्वतन्त्रता र समान अधिकारको कुरा गरे पनि राणा शासनमा नारीलाई पुरुषका अधिनमा रहने र पुरुषका बासना पूर्तिको साधनका रूपमा मात्र प्रयोग गरिन्थ्यो। नारीलाई दोश्रो दर्जामा राखिएको थियो। नारीले भाग्यको नाममा आश्रित जीवन बिताउनु परेको तथा तत्कालीन समाज र शासकले नारीलाई पुतली भै नचाउथ्यो भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ। यस कृतिमा कुनै पनि नारी पात्रमा नारीवादी चेतना देखिदैन। नारीवादी साहित्यकार एवं समालोचक ज्ञानु अधिकारीका अनुसार नारीवादी हुनका लागि नारी अस्तित्वको खोजी, नारीहरुको वैयक्तिक अनुभूति, पीडा, कुण्ठा र भोगाईको अभिव्यक्ति पितृसत्तात्मक मूल्य र मान्यताको बहिष्कार आदि गुण हुनु जरुरी छ (अधिकारी, २०६८)। नारीको नाममा कृति हुँदा तसभित्र नारीमाथि न्याय गरिएको हुन्छ, लैङ्गिक समानताको लागि प्रयास गरिएको हुन्छ भन्ने भ्रम हामीमा रहने गर्छ। तर पितृसत्ताको कठोर पौरुष अनुशासनमा दीक्षित पुरुष लेखकका नारी प्रधान भनिएका कृतिमा पनि नारीलाई दोश्रो दर्जामा नै राखिएको देखिन्छ। परम्परागत पितृसत्ताको मूल्य अनुशरण गर्दै पुरुषको नियन्त्रण र संरक्षकत्वमा नारी सुरक्षित रहन्छन् भन्ने सोचलाई पुष्टि गर्ने भूमिकामा नारीपात्रलाई पनि कठपुतली भै नचाइएको देख्न सकिन्छ। जसरी आश्रमवालालाई सहरी राजाले धोका दिएर त्यागे, त्यसरी नै आश्रमवासी विश्वामित्रले इन्द्रका दरवारकी

युवती मेनकालाई त्यागेको देखाएर तत्कालीन जुनसुकै समाजमा पनि नारीलाई भोग्या मात्र ठानेर हेलौं गरिन्थ्यो भन्ने बुझिन्छ ।

शाकुन्तलाको रचनाकालीन सामाजिक जीवन राणातन्त्रको नियन्त्रणमा थियो । उनीहरू स्वेच्छाचारी र विलासी थिए । फलतः नारीलाई वासनाको सिकार बनाउनु तत्कालीन सामाजिक प्रवृत्ति नै बनेको थियो । यी सबैबाट देवकोटा दुःखी र निराश थिए । उनले शोषित पीडित नारीका रूपमा उभिएर शासकको उछित्ताको कामना भने गरेका छन् । राणाहरूको दबदबा, संक्रमणकालीन समय, आफ्नै पितृसत्तात्मक सोचआदि कारणले 'शाकुन्तल' महाकाव्यभित्रका आफ्ना नारीपात्रमाथि देवकोटाले न्याय गर्न भने सकेका छैनन् ।

सन्दर्भसूची

१. अधिकारी अम्बिका प्रसाद (२०१७, पुस-माघ) शाकुन्तलकारको सामाजिक चेत देवकोटा लक्ष्मी प्रसाद (२०४८) नेपाली शाकुन्तल महाकाव्य पाँचौ संस्करण, पुलचोक साभा प्रकाशन ।
२. अधिकारी ज्ञानु (२०६८) नेपाली साहित्यमा उत्तर आधुनिक समालोचना काठमाडौं, ओरिएन्टल पब्लिकेशन हाउस प्रा.लि.
३. खरेल उमा (२०५२) शाकुन्तलको रमाजशास्त्रीय अध्ययन त्रि.वि.वि. कीर्तिपुर अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधग्रन्थ

परम्परागत रूपमा पुरुषका अधिनमा रहने गरी नारीको विकासको इच्छा देखाएका छन् । तैपनि आफ्ना समकालीनहरूका तुलनामा उनी नारीमैत्री त देखिन्छन् तर नारीवादी देखिदैनन किनभने उनले नारीपात्रलाई परम्परागत हिन्दू आदर्शमा ढालेका छन् र यथास्थितिवादिता पनि देखाएका छन् भने महाकाव्यको अन्तमा दुष्यन्तले शाकुन्तलाको पाउ परेको घटनालाई पनि प्रस्तुत गरेका छन् । सामान्य जनका सामु दुष्यन्त शाकुन्तला आलिङ्गन बढ्न गराएर देवकोटाले नारी पुरुषको समानस्तर स्थापित गर्न खोजेकाजस्तो पनि गरेका छन् । यसरी महाकाव्यमा नारी सम्बन्धी उनको दृष्टिकोण विरोधाभाषी देखिन्छ ।

४. गौतम कृष्ण (२०५०) आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन प्रथम सं. ललितपुर पुलचोक साभा, प्रकाशन
५. शर्मा, जनकलाल (२०५२) महाकवि देवकोटा एक व्यक्तित्व दुई रचना दोश्रो संस्करण पुलचोक ललितपुर साभा, प्रकाशन ।
६. सोवाल्टर एलेन : (इ.सं. १९८५) फेमिनिष्ट क्रिटिसिज्म इन दि वाइल्डरनेस (संपा.) भिरागो प्रेस, लन्डन ।